दर्शनम्

योगदर्शनम्

महर्षि-पतञ्जलिः योगदर्शनस्य प्रवक्ता। तस्य नामानुसारम् इदं पातञ्जलदर्शनमित्यभिधीयते। पतञ्जलिप्रणीतः योगसूत्रममिति अस्य दर्शनस्य प्रामाण्यः ग्रन्थः। सांख्यदर्शनं योगदर्शनं च समानतन्त्रं वर्तते। सांख्यानां पञ्चविंशतितत्त्वेन सह अस्मिन् दर्शने 'ईश्वरः' इति तत्त्वमेकं संयुज्य अत्र षड्विंशतितत्त्वानि दृश्यते। योगाभ्यासः योगदर्शनस्य अपरं वैशिष्टमेकम्। विवेकज्ञानेन हि मुक्तिः। देह-मन-बुद्धिभ्यः आत्मा पृथक् इति विवेकज्ञानं भवति। योगाभ्यासेन विवेकज्ञानं लब्धुं शक्यते।

योगः कः इति प्रश्ने 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' इति समाधा। क्षिप्त-मूढ-विक्षिप्त-एकाग्र-निरुद्धभेदेन चित्तवृत्तिः पञ्चधा। योगदर्शने अष्टाङ्गयोगस्य मार्गः उल्लिखितः – यमः, नियमः, आसनं, प्राणायामः, प्रत्याहारः, धारणा, ध्यानं, समाधिः च इति। समाधिः द्विविधा सम्प्रज्ञातसमाधिः असम्प्रज्ञातसमाधिश्च। ईश्वरः अत्र एकः एव ध्येयः ज्ञेयश्च। सः एव परमपुरुषः।

व्याकरणम्

पाणिनिव्याकरणस्य वृत्तिकाराः टीकाकाराश्च

सूत्रार्थप्रधानः ग्रन्थः वृत्तिः इति। कस्यापि ग्रन्थस्य व्याख्या भवति टीका। अष्टाध्याय्याः उपरि वामन–जयादित्यविरचिता 'काशिका' नाम्ना वृत्तिः प्रसिद्धा। अष्टाध्याय्याः प्रथमपञ्चाध्यायस्य वृत्तिः वामनेन विरचिता, अवशिष्टस्य अध्यायत्रयस्य

रचयिता जयादित्यः । उभयौ वौद्धवैयाकरणौ आस्ताम्। ख्रिष्टीय-सप्तमशताब्द्याः वैयाकरणौ वामनजयादित्यौ। काशिकायाः उपरि पुनः टीका विरचिता वैयाकरणेन जिनेन्द्रबुद्धिना। तस्याः नाम काशिकाविवरणपञ्जिका। अस्याः अपरः नाम न्यासः इति। अस्य वैयाकरणस्य समयकालः ख्रिष्टिय-अष्टमशताब्दी। काशिकाया उपरि पुनः पण्डित-हरदत्तमिश्रस्य ‘पदमञ्जरी’ नाम्ना अन्यैका टीका प्रसिद्धा।

ख्रिष्टीयपञ्चदशशतके वैयाकरणेन रामचन्द्रेण ‘प्रक्रियाकौमुदी’ नाम्ना एका वृत्तिः रचिता। तस्याः उपरि विट्ठलाचार्यस्य ‘प्रसादः’ इति टीका प्रसिद्धा।

अथ पाणिनि-अष्टाध्यायाः उपरि वैयाकरण-भट्टोजिदीक्षितस्य ‘वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी’ नाम्ना टीका सर्वजनप्रसिद्धा। अष्टाध्यायाः विषयावलम्बनेन प्रक्रियाक्रमेण एषा वृत्तिः विरचिता। अस्याः उपरि श्रीवासुदेवदीक्षितस्य ‘वालमनोरमा’ श्रीज्ञानेन्द्रसरस्वतीमहोदयस्य च ‘तत्त्वबोधिनी’ टीका प्रसिद्धा। वैयाकरण-भट्टोजिदीक्षितस्य समयकालः ख्रि. सप्तदशशतकः। वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः उपरि ‘प्रौढमनोरमा’ नाम्नी तस्य स्वकीया टीकैका प्रसिद्धा। भट्टोजिदीक्षितस्य गुरुः आसीत् पण्डितः अप्पयदीक्षितः। भट्टोजिदीक्षितेन अष्टाध्यायाः उपरि ‘शब्दकौस्तुभः’ नाम्नापि सूत्रक्रमेण एका वृत्तिः विरचिता।

******